

Նշանակալից էր հայ համայնքների ջրաշինարարական գործունեությունը հարավ-արևելյան Ղրիմում, ուր խմելու ջրի հարցը լուրջ գծավարություն էր ներկայացնում: Տակավին 1316 թ. Կաֆայի հայ եպիսկոպոսը կառուցում է ջրմուղ: Ժամանակի տեխնիկայի վերջին խոսքին համապատասխան հայ ջրաշինարարները նման ջրմուղներ են կառուցել Կաֆայից 12 կմ հեռավորության վրա գտնվող Դվույակոբնի ծովածոցում, Սուրբ հաշ վանքում, Թոփլի հայկական դյուղում²⁴: Հայկական հինավուրց ավանդույթին համապատասխան՝ ղրիմահայոց մոտ, լայն տարածում էին գտել աղբյուր-հուշարձանների կառուցումը և խաչքարեր կանգնեցնելը:

2. ՈՒԿՐԱՆԱՅԻ ԵՎ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԹՈՋԱԽՆԵՐԸ

Միջնադարյան Լեհաստանի և Ուկրաինայի հայկական գաղթօջախները հիմնականում գտնվում էին ներկայիս Արևմտյան Ուկրաինայի հողերում՝ Գալիցյան Ռուսիայում, Վոլինում և Պոդոլիեում: XIV դարի կեսերից այս երկրամասերն անցան Լեհաստանին և այդ պատճառով էլ տեղի հայկական գաղթօջախները հետագայում պատմության մեջ հիշատակվում են որպես Լեհաստանի (կամ Ռեչ Պոսպոլիտայի) հայկական գաղթավայրեր:

Հայերի՝ ուկրաինական հողերում զանգվածաբար հաստատվելու մասին հնագույն գրավոր ավանդությունները վերաբերում են XI դարին: Ըստ այդմ 1062 թ. Գալիցիայի և Վոլինի իշխան Ֆլոդոր Դմիտրիեվիչը իր երկիրն է հրավիրում հայերի մի մեծ խմբի՝ ընձեռնելով նրանց զանազան իրավունքներ և արտոնություններ²⁵: Այս ավանդության մի այլ վարկածով այդ նույն թվականին իշխան Իդյասլավի հրավերով Կիև է գնում հայ ռազմիկների 20 հազարանոց մի խումբ՝ պոլովցիների դեմ մղվող պատերազմին մասնակցելու համար: Հետագայում հայ ռազմիկների մեծ մասը բնակություն է հաստատում այնտեղ և զբաղվում արհեստներով, առևտրով ու հողագործությամբ²⁶:

Թեև այս տեղեկությունները կրում են ավանդությունների բնույթ, սակայն, մի շարք ուսումնասիրողների կարծիքով, հեռու չեն իրական հիմքերից, մանավանդ, եթե հաշվի առնենք XI դարի կեսերից Հայաստանում ստեղծված քաղաքական և տնտեսական ծանր վիճակը:

Բացի ավանդություններից, պահպանվել են նաև խիստ սակավաթիվ, բայց բավական ստույգ և արժանահավատ պատմական փաստեր, որոնք անառարկելիորեն վկայում են, որ դեռ XI—XII դարերում Կիևում գոյություն է ունեցել հայկական գաղթօջախ: Այսպես, ըստ Կիև-պեչորյան «Հարանց վարքի» մեջ զետեղված Ադապիտի վարքի, XI—XII դարերում Կիևյան Ռուսիայի իշխաններ Վսեվոլոդ Յարոսլավովիչի (1077, 1078—1093) և, ապա, Վլադիմիր Վսեվոլոդովիչ Մոնոմախի (1113—1125) կառավարման ժամանակաշրջանում Կիևում բնակվել են հայեր, որոնց առանձին ներկայացուցիչներ կապեր են ունեցել նույնիսկ իշխանական տների հետ: Այդ ժամանակ Կիևում ապրել է մի հայ բժիշկ, որը բուժում էր Ալեքսանդրիայից բերված դեղաբույսերով իր

²⁴ Տե՛ս «Известия Гос. географического общества», № 79, вып. 7, М., 1939, էջ 1044:

²⁵ Տե՛ս Ks. Zachariasiewicz, Wiadomosc o ormlanachw Polsce, Lwow, 1842, էջ 16:

²⁶ Տե՛ս S. Baracz, Rys trzech ormlanskich, Tarnopol, 1869, էջ 60—61 (այսուհետև՝

հայրենակիցներին: Իբրև անվանի բժիշկ, նրան իր մաս է հրավիրում նաև վլադիմիր Մոնոմախը²⁷:

Նույն աղբյուրը վկայում է նաև, որ Կիևո-պեչերյան վանքի վանականները սեղի դիտուն հայերի, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքից եկած ասորիների և այլոց հետ վիճում էին դավանաբանական հարցերի շուրջ²⁸:

Հայ ճարտարապետության և նկարչության նմուշները իրենց արտացոլումն են գտել Սոֆիայի տաճարի, Միխայլովյան ոսկեգմբեթ վանքի և Կիևի հին ճարտարապետական այլ կոթողների վրա²⁹:

Հետագա դարերին վերաբերող պատմական փաստերը նույնպես կցկաուր են և չափազանց սահմանափակ պատկերացում են տալիս Կիևյան Ռուսիայի հետ հայերի ունեցած կապերի մասին: Բայց և այնպես դրանք պարզորոշ ձևով վկայում են, որ Կիևում հայկական գաղութը ոչ միայն պահպանել է իր դոյու-թյունը, այլև ժամանակի ընթացքում ղգալիորեն աճել է ու զարգացել: Պետք է ենթադրել, որ ինչպես հետագայում՝ XV—XVII դարերում ամբողջ Ուկրաինա-յում և լեհաստանում, այնպես էլ դրանից առաջ Կիևում հայերը հիմնականում զբաղվում էին արհեստներով, առևտրով, երկրագործությամբ և կատարում էին զինվորական ծառայություն: Միաժամանակ նրանք մեծ հետաքրքրություն էին հանդես բերում Կիևյան Ռուսիայի մշակույթի նկատմամբ: Այս տեսակետից ուշադրով է այն, որ մինչև XIII դարի կեսերը հայերեն է թարգմանվել հին ռուսական իրականության կարևոր հուշարձան «Բոգոսի և Դլեբի վարքը»³⁰:

Կիևի, հավանաբար նաև ամբողջ միջին ու արևելյան Ուկրաինայի հայկա-կան գաղութների զարգացման համար ճակատադրական նշանակություն ունե-ցան մոնղոլական, ասյա և թաթարական արշավանքները: Կիևյան Ռուսիայի անկման և օտարազդի նվաճողների երկարատև տիրապետության հետևանքով Ուկրաինայում ստեղծվեց սոցիալ-տնտեսական և ազգային-կրոնական դրվի նույնպիսի ծանր իրավիճակ, ինչպիսին գոյություն ունեւ Հայաստանում: Նվա-ճողների մշտական բռնությունները, չկանոնավորված հարկային սխառտեմը, ազգային ու կրոնական հալածանքները դրվի լիովին բացառում էին առե-տրով, արհեստներով և երկրագործությամբ զբաղվելու հնարավորությունները և մեծ սոցառնալիքի տակ էին դնում նույնիսկ բնակչության ֆիզիկական գո-յությունը:

Այդ պատճառով Մերձդնեպրյան (այդ թվում նաև Կիևի) և Արևելյան Ուկ-րաինայի հայերի մեծ մասը ստիպված էր դաղթել Գալիցյան Ռուսիա, Պոդո-լիս, Վոլին, ինչպես նաև լեհաստան: Իհարկե դրանից հետո էլ հայեր էին բնակ-վում Մերձդնեպրյան և ձախափնյա Ուկրաինայում, բայց նրանց թիվը աննշան էր և ոչ մի կերպ չէր կարող համեմատվել Արևմտյան Ուկրաինայի և լեհաս-տանի հայկական գաղթավայրերի հետ, որոնք արագորեն աճեցին թե՛ քանա-կապես և թե՛ մանավանդ, տնտեսապես:

Ուկրաինայի արևմտյան շրջաններում հայերի բնակեցման մասին առավել

²⁷ Տե՛ս Լ. Մ. Меликсет-Бек, Из истории армяно-украинских отношений. Сб. «Ист. связи и дружба украинского и армянского народов», Ереван, 1961, էջ 49:

²⁸ Տե՛ս Մ. Մ. Тихомиров, Древне-русские города, М., 1956, էջ 293:

²⁹ Տե՛ս Դ. Մ. Мышко, О жизни армян в Киеве в XV первой половине XVII вв. См. сб. «Ист. связи и дружба украинского и армянского народов», Киев, 1965:

³⁰ Տե՛ս Լ. Մ. С. Хачикян, Армянские колонии на Украине в XVI—XVII вв. См. сб. «Великая дружба», Ереван, 1954, էջ 196:

տուույդ պատմական հիշատակությունները վերաբերում են XIII և հետագա դարերին: Իշխան Դանիել Գալիցիին հիմնելով Լվով քաղաքը (XIII դարի 60-ական թվականներ), հայ գաղթականներ է հրավիրում և բնակության համար նրանց հողեր ստամադրում քաղաքի հյուսիսային մասում³¹: Լեհական այլ աղբյուրների համաձայն, դեռ XIII դարի սկզբում հայեր էին բնակվում այն բլրալանջին, որի մոտ հետագայում հիմնադրվեց Լվով քաղաքը³²:

XIV դարում հայերը Լվովում արդեն զգալի թիվ էին կազմում, կառուցել էին երկու եկեղեցի (ս. Հակոբ և ս. Խաչ) և մեկ վանք, բաղնիք, կամուրջ և այլն:

Այդ նույն աղբյուրները վկայում են, որ XIII դարում հայ գաղթականները բնակություն էին հաստատել նաև Պոդոլիեում, մասնավորապես Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքում և նրանից ոչ հեռու դոնվոդ երկու գյուղերում, որոնք կոչվում էին Օրմիանիև և Օրմիանկի: Սկսած 1250 թ. Կամենեց-Պոդոլսկում գործում էր հայկական եկեղեցի³³:

Այստեղ արդեն XIV դարի կեսերին գոյություն ունեւ հայոց դատարան, որը վարում էր քաղաքում բնակվող հայերի դատական գործերը: Որոշ ժամանակ անց Վլադիսլավ III Խաղաղորդի անունից տեղի հայերին շնորհվեց առևտրով զբաղվելու արտոնություն, որը զգալիորեն նպաստեց Կամենեց-Պոդոլսկի հայ համայնքի տնտեսական բարգավաճմանը և բնակչության թվի աճելույն: Եթե 1575 թ. Լվովում ապրում էր 60 հայ բնուանիք, Կամենեց-Պոդոլսկում նույն ժամանակ նրանց թիվը հասնում էր 300-ի³⁴, իսկ XVII դարի առաջին կեսին այնտեղ բնակվում էր մինչև 1200 հայ բնուանիք, որը կազմում էր քաղաքի ընդհանուր բնակչության կեսից աճելին³⁵: XVI—XVII դարերում քաղաքի հայ համայնքի միջոցներով կառուցվեց զարուց և հիվանդանոց, Հաշվի առնելով քաղաքում բնակվող հայերի զգալի աճը և ընդհուգ-չելով վերջիններիս խնդրանքին, Վլադիսլավ IV Թագավորը 1635 թ. թույլ տվեց բաղաքում կառուակերուել իրենց առանձին մագիստրատը: Կամենեց-Պոդոլսկի հայկական գաղթոջախի բարգավաճումը ընդհատվեց 1672 թ., երբ քաղաքը զավթեցին թուրքերը: Թուրք ենիշերիները քաղաքի բնակչության մի մասին կոտորեցին, իսկ մյուս մասին (առավելապես հայերին) աքսորեցին Մակեդոնիա: Ծիշտ է, հետագայում Յան Սոբեսկու ջանքերով Մակեդոնիա աքսորված հայերը նորից վերադարձան, և նույնիսկ սեյմի որոշմամբ 15 տարով ազատվեցին ամեն տեսակի հարկերից և տուրքերից, բայց նրանց մեծ մասը բնակություն հաստատեց Լվովում, իսկ Կամենեց-Պոդոլսկի գաղթոջախը այլևս չվերականգնեց իր նախկին նշանակությունը³⁶:

XIV—XV դարերում Վլադիմիր, Լուցկ և արևմտա-ուկրաինական մյուս քաղաքներում հայ գաղթոջախների գոյության մասին վկայում են մի շարք

³¹ Տե՛ս B. Zimorowicz, Historia miasta Lwowa, Krolestw Galicji i Lodomeri stolicy, Lwow, 1835, էջ 69:

³² Տե՛ս T. Cromnicki, Ormianie, w ich historia, prawa, przywileje, Warszawa. 1889, էջ 9:

³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70:

³⁴ Տե՛ս Dr. Anton J., Zamieczki podolskie na kresach multanskich, I. II, Warszawa 1880, s. 116:

³⁵ Տե՛ս Dr. Anton J., Nowe opowiadania historyczne, Lwow, 1883, s. 140—141:

³⁶ Տե՛ս T. Cromnicki, նշված աշխատությունը, էջ 57—58:

կաթողիկոսական կոնդակներ (1375, 1384, 1410 և այլ թվականներին)³⁷, ինչպես նաև լեհական ծաղում ունեցող պատմական փաստաթղթեր:

Լուցկում և Յաղովեցում հայկական համայնքներ են հիմնվել գրեթե Լվովի և Կամենեց-Պոդոլսկի գաղթօջախների հետ միաժամանակ: XIV դարում Լուցկում գոյություն է ունեցել հայոց եկեղեցի, որը կրում էր սբ. Ստեփանոսի անունը: 1445 թ. լիտվական իշխան Սվիդրիգայուն այդ եկեղեցուն նվիրում է քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Ցեպերով գյուղը, իսկ 1510-ական թվականներին նույն եկեղեցու առաջնորդ Հակոբը եկեղեցական կալվածքներն ավելացնում է, գնելով Օստրով գյուղը³⁸, Լուցկի հայ բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր արհեստագործությամբ և առևտրով, իսկ քաղաքամերձ հողերում՝ նաև երկրագործությամբ: Այստեղ էլ համայնքի դատական գործերը վարում էին հալազի դատավորները:

XIV—XVII դարերում դեռ շարունակվում էր արևմտա-ուկրաինական հողերում հայկական նոր գաղթօջախների առաջացման պրոցեսը: Դա պայմանավորված էր մի կողմից լեհ ֆեոդալների՝ առևտուրը ընդլայնելու նպատակով նոր քաղաքներ հիմնելու ձգտումով, մյուս կողմից՝ եկեղեցական հալածանքներից ապահովագրվելու ցանկությամբ: Այդ ժամանակամիջոցում հիմնված կամ տնտեսական վերելքի ուղին բռնած քաղաքներում հայերը ընդհանուր առմամբ ավելի արտոնյալ պայմաններում էին գտնվում, քան հին քաղաքներում:

Նման քաղաքների շարքում առավել նշանակալից էին Ջամոստինեն, Ստանիսլավը, Զոլոչը:

1585 թ. Լեհաստանի կանցլեր Յան Ջամոյսկին մի արտոնագիր շնորհեց Ջամոստինեն քաղաքում բնակվող հայերին: Արտոնագրի, համաձայն այնտեղ բնակվող հայերը անցնում էին իր հովանավորության տակ, իրավունք էին ստանում կառուցել եկեղեցի, դավանել իրենց ազգային կրոնը, հիմնել մագիստրատ և դատարան, զբաղվել առևտրով և արհեստներով:

Ստեղծված նպաստավոր պայմանների շնորհիվ քաղաքի հայ բնակչությունը արագորեն աճեց: Այստեղ հայեր էին գալիս Լվովից, Կամենեց-Պոդոլսկից, բուն լեհական քաղաքներից և նույնիսկ Հայաստանից: Ջամոստինեն առևտրական լայն կապեր ուներ Կոստանդնուպոլսի, Ադրիանապոլի, Պարսկաստանի, Լիտվական մեծ իշխանության, ինչպես նաև Վենետիկի, Լիսաբոնի և այլ քաղաքների ու երկրների հետ: Ջամոյսկիների մեծ ուշադրության և հոգատարության շնորհիվ քաղաքը տնտեսապես բարգավաճում էր նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Լեհաստանի տնտեսական անկման հետևանքով նախկին խոշորագույն առևտրա-արհեստագործական կենտրոնները (Կրակով, Պոլնան, Լյուբլին, Գդանսկ, Լվով և այլն) վաղուց արդեն կորցրել էին իրենց երբեմնի տնտեսական փառքը: Բայց և այնպես այդ ճակատագրից չկարողացավ խուսափել նաև Ջամոստինեն: XVIII դարի կեսերին նա ևս սկսեց անկում ապրել: Սակայն մինչ այդ էլ հայերի թիվը այնտեղ խիստ նվազել էր և այդ պատճառով 1738 թ. քաղաքի հայկական մագիստրատը դադարեցրեց իր գործունեությունը³⁹:

³⁷ Տե՛ս Ղ. Սլիշան, Կամենից, Վենետիկ, 1896, էջ 6—7:

³⁸ Տե՛ս Rys, էջ 152—153:

³⁹ Տե՛ս Mirosława Zakreńska-Dubasowa, Ormanie Zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej młody Polska a Wschodem, Lublin, 1965.

XVII դարի երկրորդ կեսին Լեհաստանի Հայկական գաղթօջախների շարքում նշանակալի տեղ էր գրավում Ստանիսլավը (ներկայումս Ուկր. ՍՍՀ Իվանո-Ֆրանկովսկ քաղաքը)։ 1662 թ. Գալիցիայի ստարոստա Անշեյ Պոտոցկին այստեղ կառուցեց մի ամրոց, որը պետք է արտաքին հարձակումներից պաշտպաներ Լեհաստանի անդրդնեստրյան տիրույթները։ Այդ նույն ժամանակ էլ հաջորդ սկսեցին բնակություն հաստատել Ստանիսլավում։ 1669 թ. նրանք հիմնվեցին նրանից ոչ հեռու գտնվող Լիսեցում, 1679 թ. Տիսմենիցայում, XVII դարի վերջերին՝ Գորոդենկայում և Օբնրտինում և, վերջապես, 1715 թ.՝ նաև Կուտիում։

Ստանիսլավում հայերի առևտրա-արհեստագործական գործունեության համար նույնպիսի բարենպաստ հեռանկարներ բացվեցին, ինչպես Զամոստիեում։ Սահմանամերձ այդ քաղաքի մոտով ձգվում էր Կոստանդնուպոլիս տանող առևտրական ճանապարհը։ 1677 թ. հունվարին Անշեյ Պոտոցկին հայերին տվեց մի արտոնագիր, որը նրանց ընձեռում էր քաղաքի լեհական համայնքի հետ հավասար իրավունքներ և պարտականություններ։ Դրա հիման վրա հայերը կազմակերպեցին ազգային ինքնավարություն, ազատվեցին Պոտոցկիների տիրույթում մաքսեր վճարելու պարտավորությունից, ճանաչվեց արհեստանոցներ, խանութներ, հողամասեր և այլ սեփականություն ունենալու և դրանք ժառանգաբար փոխանցելու նրանց իրավունքը։ Այդ արտոնագիրը նույն թվականին հաստատվեց թագավոր Յան Սոբեսկու կողմից, իսկ մեկ տարի անց լրացվեց Անշեյ Պոտոցկու նոր արտոնագրով, որը Ստանիսլավի հայերին իրավունք էր տալիս օգտվելու այն բոլոր իրավունքներից և արտոնություններից, որոնք հայերը ձեռք էին բերել յուրաքանչյուր առանձին համայնքում։ 1684 թ. ֆրանսիացի ճանապարհորդ ԳԱլեյրակը հաղորդում էր, որ Ստանիսլավի բնակչությունը բաղկացած է անչափ հարուստ հայերից, որ դատելով տղամարդկանց և կանանց հագուստից, ինչպես և հաճախակի տեղի ունեցող տոնավաճառներից, Ստանիսլավը կարելի է համարել թագավորության սիրտը։

Չնայած քաղաքատեր ֆեոդալների ստեղծած նպաստավոր պայմաններին, XVIII դարի առաջին կեսին հայկական համայնքը քայքայվեց։ Քաղաքի հայ բնակչությունը տեղափոխվեց Լեհաստանի այլ քաղաքներ, ինչպես նաև հալածված երկրներ⁴⁰։

Միջնադարյան Լեհաստանի և Ուկրաինայի բոլոր հայկական գաղթավայրերի պատմության մեջ բացառիկ մեծ է Լվովի հայ գաղթօջախի ունեցած նշանակությունը։ Հիմնադրման օրից մինչև XVIII—XIX դարերը Լվովը հանդիսանում էր ոչ միայն Լեհաստանի, այլև ամբողջ Արևելյան Եվրոպայի հայկական գաղթօջախների ոչ պաշտոնական, սակայն բոլորի կողմից ճանաչված մայրաքաղաքը։ Իր առևտրական և ռազմա-ստրատեգիական կարևորության շնորհիվ բացառիկ մեծ էր այդ քաղաքի նշանակությունը նաև ամբողջ Լեհաստանի համար և այդ պատճառով էլ նա գտնվում էր արքունիքի հատուկ ուշադրության ներքո։

Լվովահայ գաղութի տնտեսական կշիռը XV—XVII դարերում այնքան մեծ էր, որ հնարավոր չէր քաղաքի կյանքին վերաբերող որևէ հարց լուծել, առանց

⁴⁰ Sh. Chęsław Chowaniec, Ormianie stanisławowie w XVII—XVIII wieku, Stanisławów, 1928.

հաշվի առնելու հայկական առևտրա-արհեստագործական վերնախավի շահերը: 1367 թ. Լվովը հոգևոր կենտրոն դարձավ ամբողջ հարավ-արևելյան Եվրոպայի հայության համար: Ազգային, մշակութային, իրավական և կյանքի այլ ասպարեզներում նա յուրատեսակ չափանիշ էր դարձել Լեհաստանի, Ուկրաինայի, Մոլդավիայի, Վալախիայի և այլ շրջանների հայկական գաղթավայրերի համար: Իրավական հարցերի մեկնաբանման համար հաճախ դիմում էին Լվովի հայոց դատարանին: Վերջինս կատարում էր երբեմն նաև վճռաբեկ ատյանի դեր հայոց մյուս դատարանների նկատմամբ:

Լվովի հայերը իրավական և տնտեսական արտոնություններ ունեին դեռևս Գալիցյան Ռուսիայի իշխանների օրոք: Երբ XIV դարի կեսերին այս հին ռուսական հողերն անցան լեհ ֆեոդալների տիրապետության տակ, Լեհաստանի թագավոր Կազիմիր III-ը (1333—1370) 1356 թ. իր արտոնագրով Լվով քաղաքին շնորհեց մագդեբուրգյան կամ գերմանական քաղաքային իրավունք. որը լայն տարածում էր գտել միջնադարյան Լեհաստանի բազմաթիվ տարածքում: Այդ արտոնագրում հատուկ նշված էին նաև Լվովի ոչ կաթոլիկ բնակչությանը, այդ թվում առաջին հերթին հայերի ընդհանուր իրավունքները: Լեհ թագավորն իր արտոնագրով սահմանում էր, որ եթե հայերը, ռուսիները (ուկրաինացիները), հրեաները չեն ցանկանում օգտվել մագդեբուրգյան իրավունքից, ապա քաղաքային կյանքի բոլոր հարցերում կարող են չառաջնորդվել իրենց ազգային օրենքներով և սովորույթներով¹⁾, իր մի այլ արտոնագրով Կազիմիր III-ը 1367 թ. Լեհաստանի հայերի հոգևոր առաջնորդ էր ճանաչում և Լվովում հաստատվելու իրավունք տալիս Գրիգոր եպիսկոպոսին, որը դեռ 1364 թ. նշանակվել էր Վլադիմիրի, Լուցկի և Լվովի թեմի առաջնորդ:

Այս փաստերը վկայում են այն մասին, որ արդեն XIV դարում ոչ միայն Լվովը, այլև Լեհաստանում և Ուկրաինայում գտնվող շատ գաղթավայրեր հասել էին զգալի բարդավաճման: Գաղթավայրերի արագ զարգացմանը և աճմանը նպաստեց այն հանգամանքը, որ մի կողմից Գալիցիայի, Պոդոլիեի և Վոլինի հին ռուսական իշխանները, ապա նաև լեհական ֆեոդալները ներգաղթող հայերի համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին, իսկ մյուս կողմից, իրենք իսկ հայերը բնակություն հաստատելու ժամանակ սկզբից եկթ ճիշտ գնահատեցին այդ շրջանների տնտեսական նշանակությունը: Այստեղ խաշուձելում էին հյուսիսից հարավ և արևմուտքից արևելք ձգվող առևտրական կարևոր ճանապարհները: XIII դարում Հարավ-արևելյան Եվրոպայի և Լեհաստանի քաղաքների տնտեսական արագ զարգացման հետևանքով զգալիորեն աշխուժացան այդ շրջանների առևտրական հարաբերությունները: Գնալով մեծանում էր արևմուտքից Լեհաստանի, Հարավային Ռուսիայի և Սև ծովի վրայով դեպի արևելյան երկրներ տանող առևտրական ուղու նշանակությունը: XIV դարի սկզբներին Վոլինի Վլադիմիր քաղաքը կատարում էր Լեհաստանի արևելեկյան առևտրի գլխավոր կենտրոնի դերը: Սակայն նույն դարի երկրորդ կեսից, երբ Լեհաստանը արդեն զավթել էր Գալիցյան Ռուսիան, այդ կարևոր դերը անցավ Լվովին: Գդանսկի միջոցով Լվովը կապված էր Բալթիկ ծովի հետ: Լվովից Հարավային Ռուսիայի վրայով դեպի Արևելք էր ձգվում ալսուկս կոչված ռթաթարական ճանապարհը: Գալիցյան Ռուսիան, Պոդոլին, Մոլդա-

¹⁾ Տե՛ս Ուկր. ՍՍՀ Լվովի կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (հետազայում ԿՊՊԱ), ֆ. 52, ց. 4, պահպ. միավոր 11:

Լվովի հայոց մայր եկեղեցին (XIVդ.)

վիան և Սև ծովի հյուսիս-արևմտյան և հյուսիսային ափերը այն վայրերն էին, որտեղ հանգուցվում էին արևելքի և արևմուտքի տնտեսական և առևտրական կապերը: Ունենալով միջազգային առևտրի հարուստ փորձ, հիանալի տեղյակ լինելով արևելյան և արևմտյան շուկաների պահանջներին, տիրապետելով այդ շրջանում լայնորեն տարածված թուրքերեն և այլ լեզուներին, հայ զաղթականները, որոնք բնակություն էին հաստատել Լվովում, Կամենեց-Պոդոլսկում,

լուցկում, Ստանիսլավում, Բրոդիում, Յաղլովցում, Սնյատինում, Յարուսլավում, Զամոստինում, Ռաշկովում, Զոլոչևում, Կուտինում և մի շարք այլ քաղաքներում, մի քանի հարյուրամյակ իրենց ձեռքում էին պահում Լեհաստանի արևելյան առևտուրը:

Հայկական համայնքները առանձին ազգային ինքնավարություններ էին՝ օժտված դատական և այլ հարցեր տնօրինելու որոշակի իրավունքներով: Ինքնավարությունն իրականացնող մարմինների կառուցվածքը և իրավասության շրջանակները սահմանվում էին քաղաքատեր ֆեոդալների և թագավորների հատուկ արտոնագրերով: Լվովի հայկական ինքնավարությունն իրականացնում էր հայկական դատարանը, Կամենեց-Պոդոլսկում, Զամոստինում, Ստանիսլավում՝ հայկական մագիստրատը:

Լեհ թագավորների և առանձին իշխանների օրենսդիր ակտերում կարելի է նույնիսկ հանդիպել որոշակի կանոնների, որոնք վերաբերում էին հայկական ինքնավար մարմինների ընտրությունների անցկացման կարգին: Այսպես, 1563 թ. պետրկովյան սեյմը Լվովի լեհական մագիստրատին պարտավորեցնում է ուշադիր լինել հայկական ինքնավար հիմնարկների ընտրություններին, ինչպես այդ պահանջում են թագավորական կարգադրությունները: Սեյմը հաստատում է Լվովի հայերի իրավունքը՝ ընտրելու իրենց 12 ավագներին, իսկ ավագները ընտրված էին համարվում միայն այն բանից հետո, երբ հայոց եկեղեցում երգվում էին հավատարիմ լինել լեհ թագավորներին⁴²:

1576 թ. մայիսի 26-ին, հաստատելով Կամենեց-Պոդոլսկի հայերի իրավունքներն ու արտոնությունները, Ստեփան Բատորի թագավորը սահմանում է, որ այդ քաղաքի հայ բնակչությունը պետք է ամեն տարի ընդհանուր համաձայնությամբ ընտրի իր վոյթին (դատավորին) և հայկական մագիստրատի անդամներին⁴³: Լեհական թագի մեծ հետման և կանցլեր Յան Զամոյսկու 1589 թ. արտոնագրի համաձայն, Զամոստին քաղաքի հայ ինքնավար հիմնարկությունը ևս կազմվում էր ամենամյա ընտրությունների միջոցով: Ինչպես բոլոր նման արտոնագրերում, այստեղ ևս հատուկ նշվում էր, որ ընտրությունները պետք է տեղի ունենան քաղաքատեր-ֆեոդալի ներկայացուցիչների հսկողության ներքո⁴⁴:

XVII—XVIII դարերում այդ ընտրությունների նախապատրաստման և անցկացման գործում, ինչպես նաև համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող շատ այլ հարցերում, սկսեց մեծ դեր խաղալ այսպես կոչված «40-ի կոլեգիան» կամ ինչպես հայկական աղբյուրներում է հիշատակված «քառասուն աղբարքը»: Ռեչ Պոսպոլիտայում այս հաստատության կազմակերպումը կապված էր XV—XVI դարերում լեհական քաղաքներում սոցիալական հակասությունների ուժեղացման հետ: Քաղաքային վարչությունները, որոնք ամբողջությամբ գտնվում էին խոշոր վաճառականության ձեռքում, չէին ներկայացնում արհեստավորների, մանր առևտրականների և բնակչության ստորին խավերի շահերը: Այս վերջինների մղած պայքարի հետևանքով էլ սկզբում բուն լեհական, ապա և արևմտա-ուկրաինական քաղաքներում ստեղծվեցին «40-ի

⁴² Տե՛ս Rys, էջ 110—111.

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94.

⁴⁴ Տե՛ս M. Zakrewwska-Dubasowa, Organizacja ojmniyormianskiy w XVI—XVII wicku, kocznik lubelski, III Lublin, 1960, էջ 69—70.

կոլեդիաները», որոնք գործում էին քաղաքային խորհուրդներին կից և մասնակցում քաղաքի կառավարմանը⁴⁵։

«Քառասուն աղբարց» հայկական կոլեդիաները քաղկացած էին տեղի հայ առևտրական և արհեստավորական վերնախավի ներկայացուցիչներից ու իրենց ղործունեության և մասնավորապես համայնքի ինքնավար մարմինների ընտրությունների ժամանակ, իհարկե, ելնում էին առաջին հերթին իրենց նեղ դասային շահերից։

Հայկական բոլոր համայնքներում ընտրությունների օրը համարվում էր աղալային տոն։ Եկեղեցում կատարված հանդիսավոր պատարագից հետո ընտրողները գնում էին հայոց քաղաքապետարան, որտեղ ինքնավարության վարչությունը հաշիվ էր տալիս համայնքի և եկեղեցու նյութական միջոցների ծախսման և եկամուտների մասին, ապա ընտրում էին նոր վոյթին և խորհրդականներին, որոնք հաստատվում էին քաղաքատեղի ֆեոդալի ներկայացուցիչների կողմից։

Ինքնավար մարմինները իրականացնում էին դատական իշխանությունը, լեհական իշխանությունների առջև ներկայացնում էին ամբողջ համայնքի, ինչպես նաև նրա առանձին անդամների և խմբերի շահերն ու իրավունքները, միջնորդում էին առևտրա-ֆինանսական ու քաղաքացիական գործարքներում և, վերջապես, տնօրինում էին հայկական եկեղեցու նյութական և մասամբ էլ դատական հարցերը։

Հայկական մարմինների դատական իշխանությունը տարածվում էր բոլոր այն հայերի վրա, որոնք մշտական բնակություն էին հաստատել Ռեչ Պոսպոլիտայի քաղաքներում, բացառությամբ միայն նրանց, ովքեր կաթոլիկություն էին ընդունել և օգտվում էին գերմանական իրավունքից։ Սակայն վերջինների թիվը մինչև եկեղեցական ունիան (XVII դարի կեսեր) մեծ չէր։

Դատական գործերը քննվում էին լեհահայոց դատաստանագրքի հիման վրա։ Օրենքների այդ ժողովածուի հիմքում ընկած էր Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը», որը զգալիորեն փոխվել էր մագդեբուրգյան կամ գերմանական իրավունքի ազդեցության տակ, իսկ որոշ փոփոխություններ էլ կատարել էր լեհ թագավոր Սիգիզմունդ I-ը՝ 1519 թ. լեհական սեյմում այն հաստատելու կապակցությամբ⁴⁶։

Հայ ինքնավար մարմինների ներկայացուցիչները ներկա էին լինում լեհական թագավորների թագադրությանը, որտեղ նրանք հավաստում էին հայերի հավատարմությունը Ռեչ Պոսպոլիտային ու նորընտիր թագավորին և խնդրագիր էին ներկայացնում իրենց համայնքների իրավունքների ընդլայնման կամ առևտրի ու արհեստագործության պայմանների բարելավման մասին։

Ինքնավար հիմնարկությունները զբաղվում էին նաև հայ եկեղեցու գործերով։ Միջնադարյան Հայաստանում եկեղեցին սովորաբար ինքն էր տնօրինում իր գործերը, թե հոգևոր և թե ունեցվածքային։ Այդպես չէր Արևմտյան Ուկրաինայի և լեհաստանի գաղութներում։ Հայ եկեղեցին այնտեղ ինքնուրույն էր միայն հոգևոր հարցերում, իսկ նրա ամբողջ ունեցվածքը համարվում էր հայ համայնքի սեփականություն և գտնվում էր հայկական աշխարհիկ իշ-

⁴⁵ Տե՛ս «История Польши», т. I, М., 1956, էջ 160։

⁴⁶ Տե՛ս «Studia and historia prawa polskiego», IV, Lwow, 1909. O. Balzer, Statut ormiański w zatwierdzeniu Zigmunta I 2 r. 1519, էջ 5։

խանությունների անօրինության տակ, Եկեղեցին ինքնուրույն չէր ղարժում մանավանդ այնպիսի հարցերում, ինչպիսիք էին թևի եկեղեցիների առաջնորդների ընտրելը, հոգևորականների նկատմամբ դասական ղարժեր վարելը և այլն: Դիշտ է, կոլովում գոյություն ունեւ առանձին հոգևոր դատարան, բայց նրա անդամների մի ղղալի մասը զաղութի աղեցիկ աշխարհականներն էին:

Եկեղեցու ունեցվածքը տնօրինելու համար ինքնավար մարմիններում կալին հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կոչվում էին պրովիդորներ:

Այսպիսով, Արեւմտյան Ուկրաինայի և Լեհաստանի հայկական դպրոցների ներքին կյանքի գրեթե բոլոր հարցերը տնօրինվում էին ինքնավար մարմինների միջոցով: Դրանց միջոցով էլ կարգավորվում էին դպրոցների և լեհական քաղաքային ու պետական իշխանությունների համար ընդհանուր հետաքրքրություններ կապացնող հարցերը:

Լեհահայերի ինքնավարությունը գոյություն ունեցավ մինչև XVIII դարի 70-ական թվականները: Լեհաստանի առաջին բաժանումից (1772 թ.) հետո Ավստրիայի տիրապետության տակ անցած ինչպես ամբողջ Գալիցյան Ռուսիայում, այնպես էլ այնտեղ գտնվող հայկական գաղթօջախներում սահմանվեցին ավստրիական միասնական օրենքներ:

Արեւմտյան Ուկրաինայի և Լեհաստանի հայկական բնակչությունը մինչև XVI—XVII դարերը գերադանցապես զբաղվում էր առևտրով և արհեստագործությամբ: Կոլովի, Կամենեց-Պոդոլսկի, Ստանիսլավի և այլ քաղաքների հայ վաճառականները Օսմանյան կայսրության երկրներից, Իրանից, Հնդկաստանից, Եգիպտոսից և այլ վայրերից Լեհաստան ին ներմուծում թանկարժեք գորգեր, կերպասներ, գոհարեղեն, ղենք, ոսկուց և արծաթից պատրաստված պերճանքի առարկաներ, չոր միրգ, համեմունք, ղինի և այլ ապրանքներ: Մոլդավիայից, Հունգարիայից և հարեան մյուս երկրներից նրանք բերում էին մեծ քանակությամբ խոշոր եղջերավոր անասուններ, ձիեր, կաշի, որոնք դարձել էին հայկական առևտրի ավանդական առարկաները: Արեւելքից հայերի բերած ապրանքները ղնում էին լեհ, ուկրաինացի և ղերմանացի վաճառականները և իրացնում Լեհաստանում ու Արեւմտյան Եվրոպայի երկրներում:

Վիճակագրական բավարար տվյալների բացակայության պատճառով հնարավոր չէ ստույգ պատկերացում կազմել լեհական համընդհանուր առևտրում հայկական առևտրի տեսակարար կշռի մասին: Սակայն դատելով մաքսային գրանցումների, առք ու վաճառքի վերաբերյալ կազմված արձանագրությունների տվյալներից և լեհ ժամանակակիցների վկայություններից, կարելի է եզրակացնել, որ հայկական առևտրի ծավալը մինչև XVII դարի կեսը բավական ղղալի է եղել: Այդ են վկայում թեկուղ և առանձին հայ վաճառականների առևտրական գործարքների վերաբերյալ փաստերը: Այսպես, 1600 թ. Կոստանդնուպոլսից կոլով է ժամանում հայ վաճառականների պատկանող մի խոշոր քարավան, որով փոխադրված ապրանքների մեջ լվովահայ վաճառական Զախար Իվաշկեիչի բաժինը կազմում էր 740 դուկատի շաֆրան, 340 դուկատի գոտինեւ և 9777 դուկատի այլ ապրանքներ⁴⁷: Մի այլ հայ վաճառական՝ Նիկոլայ Բերնատովիչը՝ միայն մեկ քարավանով կոլով է տանում 15 հազար լեհական ղրտիի արժողությամբ ապրանքներ⁴⁸: Իվաշկեիչների և Բերնատով-

⁴⁷ XVI—XVII դդ. մեկ ղովատը պարունակում էր 3,5 գրամ ոսկի:

⁴⁸ Տե՛ս ԼԿՊՊԱ, ֆ. 52, ց. 3, հ. 55, էջ 708: Զրտին XVII դարում պարունակում էր մոտ մեկ գրամ ոսկի:

վիշնիկի անուանական աները իրենց վիժիարի գործառնություններով հռչակված էին ոչ միայն կվովում, այլև համայն կհաստանում, կվովի 150 վաճառականներ մշտական առևտրական գործարքների մեջ էին գտնվում այդ երկու քաղաքների հետ. նիկոլայ Բերնատովիչը իր առևտրական ներկայացուցիչներն ուներ Պինսկում, Լյուբլինում, Պոդոլսկում, Գնեզնոյում, Վիլնյուսում, Սանդոմիրում, Ռաժո-Ռուսկայայում, Ռոգատինում և այլ քաղաքներում⁴⁹։

Հայտնի է, որ լեհ թագավորները մեծահարուստ հայերից պարտքով խոշոր գումարներ էին վերցնում։ Օրինակ, լվովահայ վաճառական Քրիստոֆ Ավետիք Բերնատովիչը Վլադիսլավ III թագավորի խնդրանքով արքայական գանձարանին տրամադրել է 100.000 դուկատ ոսկով և արծաթով⁵⁰։

XVI դարի վերջին հայ վաճառականների առևտրական կարողությունն այնքան էր աճել, որ կվովի լեհ վաճառականները սկսել էին դժգոհել և նույնիսկ բողոքել թագավորին, թե հայերը սպառնում են ամբողջովին տիրել քաղաքի շուկային։ Եվ, իրոք, այդ ժամանակ կվովի շուկայում եղած 60 մեծ ու փոքր խանութներից 44-ը պատկանում էին հայերին⁵¹։

XIV—XVIII դարերում հայ առևտրականների իրավունքները և հայ ու լեհ վաճառականների առևտրական փոխհարաբերությունների հարցերը կարգավորվում էին թագավորների և քաղաքատեր ֆեոդալների հատուկ հրամանագրերով։ Օրինակ, եթե մինչև XV դարի սկիզբը հայ վաճառականները իրավունք ունեին առևտուր անել միայն արևմտա-ուկրաինական քաղաքներում, ապա Վլադիսլավ Յագելլո թագավորի 1402 թ. դեկրետով նրանք իրավունք ստացան առևտուր անել Լեհական թագավորության և Լիտվական մեծ իշխանության ամբողջ տարածքի վրա։ 1642 թ. հայերին թույլ տրվեց զբաղվել ոչ միայն մանրածախ, այլև մեծածախ առևտրով⁵²։

1578 թ. հուլիսի 7-ի արտոնագրով Ստեփան Բատորի թագավորը հայերի առևտրական իրավունքները լիովին հավասարեցրեց կաթոլիկ վաճառականների իրավունքներին։ Բայց XVII դարում սկսված լեհական քաղաքների տնտեսական անկման և հայերի նկատմամբ կիրառվող կրոնական հալածանքների հետևանքով բազմաթիվ հայեր հեռացան լեհական քաղաքներից, վերջնականապես ընկավ նրանց երբեմնի հզորությունը։

Միջնադարյան Ռեչ Պոսպոլիտայի արևմտա-ուկրաինական քաղաքներում զգալի թիվ էին կազմում հայ արհեստավորները։ Սակայն լեհական արհեստագործական արտադրության մեջ հայերի դերը այնքան նշանակալից չէր, որքան առևտրի ասպարեզում։ Լեհաստանում գոյություն ունեցող զանազան սահմանափակումների հետևանքով մինչև XVII դարի սկիզբը հայ արհեստավորները զրկված էին կաթոլիկական համաքարություններում աշխատելու հնարավորությունից։ Կվովի կաթոլիկ ոսկերիչների համաքարության կանոնադրության մեջ, որ կազմվել էր 1600 թ., ուղղակի ասված էր. «Մեր ոսկերչական արհեստի համար հարկավոր են բարեխիղճ մարդիկ, որոնք հավատարիմ են կաթոլիկ դավանանքին։ Կվովի ոսկերիչները ոչ մի հերետիկոսի կամ հերձվա-

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73, 253։

⁵⁰ Տե՛ս S. Baracz, Żywoty sławnych ośmian w Polsce, Lwów, 1856.

⁵¹ Տե՛ս Н. Лунинченко, Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси в XIV—XV вв., М., 1894, էջ 228։

⁵² Տե՛ս L. Charewiczowa, Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatyckich i żydów 1760w, 1925, էջ 205—206.

ծողի շեն կարող ընդունել և հանդուրժել իրենց շարքերում... Բացառություն կարող են կազմել այն ուսիսնները (իմա՝ ուկրաինացիները) և հայերը որոնք կընդունեն ունիան Հոռմի և կեղեցու հետ»⁵³:

Հայ արհեստավորներին ոչ միայն չէին ընդունում կաթոլիկական համաքաղություններում, այլև երբեմն ընդհանրապես արգելում էին զբաղվել արհեստներով: Այդ պատճառով էլ նրանք ստիպված էին կամ գաղտնի զբաղվել արհեստներով, կամ համառ, երկարատև պայքար մղել սեփական համաքաղություններ ստեղծելու համար: Նույն այդ պատճառով էլ նրանք չէին կարողանում լայն մասնակցություն ունենալ արհեստագործական արտադրության շատ ճյուղերում և ստիպված էին սահմանափակվել հիմնականում կաշվի վերամշակմամբ ու ոսկերչությամբ: Լեհահայերը կարողացան այս արհեստները հասցնել կատարելության: Հայ ոսկերիչների պատրաստած իրերը, լինելով չափազանց նրբաճաշակ և որակյալ, մեծ ընդունելություն էին գտնում Լեհաստանում և նրա սահմաններից դուրս: Պատահական չէր, որ նրանց պատվիրատուների թվում հաճախակի կարելի էր հանդիպել իշխանների և արքունի բարձր պաշտոնյաների: Յան Սոբեսկին կոչվում ուներ մի արհեստանոց, որը կատարում էր արքունիքի հատուկ պատվերները: Այնտեղ էր աշխատում նաև հայազգի հռչակավոր ոսկերիչ Բեդրոս Ջախարիասեիչը, որը թանկադեք քարերով, ոսկով ու աքաթով զարդարում էր թագավորի անձնական զենքերը և հագուստը: Նման գործեր էին կատարում նաև ուրիշ տնվանի հայ վարպետներ⁵⁴:

Հայ ոսկերիչ և ասեղնագործ վարպետները լեհական գեղարվեստական արհեստագործության մեջ լայնորեն տարածեցին հայկական և արևելյան մոտիվները, որոնք նկատելի ազդեցություն ունեցան լեհական միջնադարյան մշակույթի մի շարք ճյուղերի արևելականացման գործում:

Բարձր կատարելության էին հասել նաև հայազգի կաշեգործ վարպետները: Նրանք կաշվից պատրաստում էին զամշ, սեկ (սաֆյան), տնային մաշիկներ, զանազան գույնի կոշիկներ, գոտիներ, ձիու լծասարք և այլն: Լեհաստանում և Արևմտյան Ուկրաինայում հատկապես մեծ համբավ էին ձեռք բերել նրանց պատրաստած սեկերը: Այս արտադրանքը XVI—XVII դարերում փաստորեն դարձել էր հայերի մենաշնորհը և զարմանալի չէր, որ հենց սեկ պատրաստող հայ արհեստավորներին հաջողվեց հաղթահարել գոյություն ունեցող բազմաթիվ խոշորագույնները և կոչվում ստեղծել առաջին հայկական կաշեգործական համաքաղությունը (1620):

XVII դարում կաշեգործ հայերը համաքաղություններ կազմակերպեցին նաև Ստանիսլավում և այլ քաղաքներում:

Արհեստագործական արտադրության մեջ հայերի մասնակցությունը չէր սահմանափակվում միայն համաքաղությունների շրջանակներով: Մեծ թիվ էին կազմում նաև այն արհեստավորները, որոնք միավորված չէին համաքաղություններում (պարտաշներ): Սրանք պատահական եկամուտով ապրող մարդիկ էին, որոնք չունենալով նույնիսկ քաղաքացու իրավունքներ, ապրում և աշխատում էին քաղաքների արվարձաններում և իրենց արտադրանքով բավարարում էին ինչպես այդ արվարձանների, այնպես էլ մերձակա գյուղերի բնակչության պահանջները: Պարտաշների իրավագույնը և աղքատիկ վիճակն էլ ազդել էր

⁵³ We. Lozinski, Złotnictwo lwowskie, Lwów, 1912, էջ 36.

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150:

վոտանում այն պատճառով, որ նրանք մշտապես հալածվում էին համբարու-
լյանների ու բազարային իշխանությունների կողմից:

Հայ արհեստավորների առավել արտոնյալ խավն էին կաղմում նրանք,
ովքեր իրավունք էին ձեռք բերում աշխատելու կաթոլիկական համբարույթյուն-
ներում և իշխանական կամ թագավորական հատուկ արհեստանոցներում:
Այդպիսի արհեստանոցներում աշխատելու իրավունք էին ստանում իրենց
արհեստին կատարելապես տիրապետող, հմուտ վարպետները, որոնք մեծ կա-
պեր ունեին մեծահարուստ շլախտիչների, մագնատների և արքունի բարձր
աստիճանավորների հետ: Յան Սոբեսկու, լեհական թագի մեծ գեղման Ստա-
նիսլավ Յաբլոնովսկու, իշխաններ Ստանիսլավ Բելզեցկու և Ջամոյսկիների
հովանավորության տակ աշխատում էին հայ վարպետներ, որոնք օգտվում էին
թագավորից ստացած լայն իրավունքներից: Նրանցից մի քանիսը նույնիսկ
կրում էին «թագավորի քարտուղար» մեծագույն տիտղոսը, որն, իհարկե, լուկ
ձեական նշանակություն ուներ և շնորհվում էր հատկապես ընդգծելու համար,
որ այդ արհեստավորները գտնվում են թագավորական բարձր հովանավորու-
թյան ներքո:

Արևմտյան Ուկրաինայի և Լեհաստանի քաղաքներում ոսկերիչներից և
կաշեգործներից բացի կային նաև հայ դերձակներ, բրուտներ և այլ արհեստի
մարդիկ:

Յավոք, վիճակագրական տվյալներ չեն պահպանվել լեհահայերի ընդհա-
նուր տնտեսական կարողության վերաբերյալ: Բայց և այնպես այդ մասին
որոշ պատկերացում կարելի է կազմել մի ցուցակի հիման վրա, որ կազմել է
Լվովի մագիստրատը 1656 թ.: Ըստ այդ ցուցակի, Լվով քաղաքի ամբողջ շար-
ժական և անշարժ գույքը, դրամական արտահայտությամբ, կազմել է
5.247.479 զլոտի, որից 1.277.000 զլոտին պատկանում էր հայ համայնքին⁵⁵:

Տնտեսապես բավական ուժեղ էին նաև Կամենեց-Պոդոլսկ, Ջամոստիե,
Ստանիսլավ և մի քանի այլ քաղաքներում հաստատված հայերը: Տնտեսական
հզորությամբ և քաղաքական լայն կապերով էլ պայմանավորված էր հայերի
հասարակական մեծ կշիռը լեհական և արևմտա-ուկրաինական քաղաքներում:

Լվովի լեհական մագիստրատի 1663 թ. սահմանած կարգի համաձայն,
համաքաղաքային ժողովներում, որոնք սովորաբար գումարվում էին քաղաքի
կյանքին վերաբերող ընդհանուր հարցերը քննարկելու համար, առաջին տեղը
և խոսքը պատկանում էր քաղաքի լեհական ինքնավարությանը, երկրորդ
տեղն ու խոսքը՝ հայոց համայնքի ներկայացուցիչներին⁵⁶:

Հայերի ձեռքում էր գտնվում քաղաքի վարչա-տնտեսական կարևոր
լծակներից մեկը՝ գլխավոր թարգմանի պաշտոնը, որի խնդիրը ոչ այնքան
Լվով ժամանած բազմալեզու վաճառականության համար թարգմանչական
դորձ կատարելն էր, որքան օտար վաճառականների նկատմամբ պետական
հսկողություն իրականացնելը:

XVI—XVII դարերում զգալիորեն մեծանում է լեհահայերի դերը Ռեչ Պոս-
պոլիտայի պետական-քաղաքական կյանքում: Ուշագրավ է հատկապես նրանց
մասնակցությունը դիվանագիտության և երկրի պաշտպանության գործում:

⁵⁵ Տե՛ս Н. К. Кривонос, В. В. Грабовецкий, Армянская колония во Львове в XVI—XVII вв., ЗУМ 90 «Стебелы» (հաս. գիտություններ), 1958, № 12, էջ 66:

⁵⁶ Տե՛ս «Учреждения Западной Украины до восстановления ее в едином Украинском Советском Социалистическом государстве», Львов, 1955, էջ 25:

որը լայն չափեր ընդունեց XVI—XVII դարերում՝ թուրքական ագրեսիայի դեմ մղված ծանր ու հրկարատե պայքարի ժամանակներում:

Թուրքական կայսրությունը, որ այդ ժամանակ հասել էր իր հզորությունն դադաթնակետին, լուրջ վտանգ էր ներկայացնում հարավային և հարավարևելյան Եվրոպայի պետությունների համար: Սուլթանական Թուրքիայի հարձակումներից պաշտպանվելը և նրա հետ բնականոն հարաբերություններ պահպանելը XVI—XVII դարերում եվրոպական երկրների և մասնավորապես լեհաստանի արտաքին քաղաքական առավել բարդ խնդիրներից մեկն էր: Թեպետ լեհաստանը հակաթուրքական լիգայի մյուս երկրների հետ միասին ռազմական միջոցներով բավական արդյունավետ պայքար էր մղում օսմանյան ագրեսիայի դեմ, բայց և այնպես իր ծրագրերում նա փոքր տեղ չէր հատկացնում դիվանագիտությանը, ձգտելով բանակցությունների միջոցով կանխել թուրքերի հետագա առաջխաղացումը, իսկ եթե այդ հնարավոր չէր, ապա նոր դաշնակիցներ ներգրավել հակաթուրքական պայքարի մեջ: Հենց այդ պայմաններում էր, որ զգացվում էր փորձառու հայ վաճառականների և դիվանագետների կարիքը⁵⁷:

XVI—XVII դարերում դիվանագիտական հանձնարարություններ կատարող լեհահայերի կարելի էր հանդիպել Կոստանդնուպոլսում, Սպահանում, Զրիմի խանությունում, Վիեննայում և այլուր: Ռեչ Պոսպոլիտայի հայազգի դիվանագետների շարքում բացառիկ դեր է ունեցել կոմս Սուլեյման Կոստանդին դե Սիրին, որը լեհական արքունիքի հանձնարարությամբ մի շարք չափազանց պատասխանատու դիվանագիտական հանձնարարություններ է կատարել Ավստրիայում, Կոստանդնուպոլսում, Իրանում, Ռուսաստանում և ուրիշ երկրներում: Պյոտր Գրիգորեիչը, որին անցյալի լեհ պատմաբանները անվանում են «արտակարգ մի անձնավորություն», լեհական արքունիքի դիվանագիտական ու ֆինանսական խոշոր գործակալ էր և ընդարձակ կապեր ուներ եվրոպական արքունիքների և Բ. Դուան հետ: XVI դարի վերջում և XVII դարի սկզբին լեհական արքունիքում ծառայում էր Սեֆեր Մուրատովիչ ազգանունով մի հայազգի դիվանագետ, որը կատարում էր Սիգիզմունդ III-ի դիվանագիտական և պետական հատուկ հանձնարարությունները:

Պատմական մի շարք վկայություններից երևում է, որ լեհահայերը մասնակցել են նաև Ռուսաստանի հետ լեհական պետության վարած տնտեսական և դիվանագիտական բանակցություններին: Մասնավորապես հայտնի է, որ 1645 թ. օգոստոսին Մոսկվա ժամանած Գավրիիլ Ստշեկովսկու գլխավորած դեսպանության կազմում էր նաև հայազգի Պյոտր Իվանովը: Դրանից երկու տարի հետո, 1647 թ. Մոսկվա է մեկնում Յուրի Գիչի գլխավորած մեկ այլ լեհական դեսպանություն, որի կազմում էր հայազգի Դասպար Շիմանսկին: Երբ այդ դեսպանությունն ավարտում է իր բանակցությունները Մոսկվայում և մեկնում է Իրան, ճանապարհին Գիչը մահանում է և դեսպանության գլուխ է անցնում Շիմանսկին: Վերջինս Իրանում բանակցություններ է վարում շահի հետ: Լեհաստան վերադառնալուց հետո Յան Կազիմիր թագավորը դիվանագիտական հանձնարարությունը հաջող կատարելու համար Շիմանսկուն ցմահ նշանակում է կլովի գլխավոր թարգման:

⁵⁷ *Տե՛ս* И. Линниченко, Общественная роль армян в прошлом Юго-Западной Руси, Киев, 1895, էջ 6—7:

Լեհահայ դիվանագետները եռանդուն մասնակցություն էին ցուցաբերում Ռուսաստանի, Լեհաստանի և Իրանի միջև տնտեսական ու քաղաքական կապերի ամրապնդման, ինչպես և հուկաթուրքական ուժերի ծավալման ու ակտիվացման գործում: Բողոքան Գուրդին (վրաստանցի հայ՝ գուրջի), նրա եղբայր Փարսադան Գուրդեցկին և շատ ուրիշներ կատարում էին ոչ միայն Լեհաստանի շահերից բխող դիվանագիտական հանձնարարություններ, այլև Հայաստանի պաշտպանության ծրագրեր էին կազմում:

Հայեր էին բնակվում նաև Զապորոժյան Սեչում: Վերջին տարիներս կատարված հետազոտությունների շնորհիվ հայտնաբերվել են մի շարք ուշագրավ պատմական փաստեր այն մասին, որ Սեչի հայերը զապորոժյան զինված ջոկատներին օգնում էին ոչ միայն նյութապես, այլև գործուն մասնակցություն էին ունենում այդ ջոկատների ռազմական գործողություններին՝ ուղղված Լեհական տիրապետության դեմ: Այսպես, Զյորնի Կամենում գործող Բելոցերկովյան զնգում էր ծառայում Ստեփան Վուրմենինը (Վուրմենին ուկրաիններեն նշանակում է հայ), Զերկասյան զնգում՝ Սեմյոն Կարավանովը, Սեմյոն Կուտլուբայը, Սեպեր Զերկեսը, Իվաշկո Կարավանենկոն, Ումանյան զնգում՝ Վասիլ Սաբաշինը, Իվան Օրուլյանենկոն, Սեմյոն Ուրգիյանենկոն (սա կազակական զորքի զնգապետ էր) և ուրիշներ:

Զապորոժյան զնգերին ղգալի օգնություն էին ցույց տալիս հայ առևտրականները, որոնք իրենց քարավաններով կաղակներին մատակարարում էին վառոդ, զենք, հագուստ, պարենամթերք, դեղորայք և այլն⁵⁸:

Սակայն Ուկրաինայի և Լեհաստանի հայերը շատ ավելի լայն շափով մասնակցում էին ուկրաինական և Լեհ ժողովուրդների պայքարին՝ ընդդեմ թուրքական ագրեսիայի:

XVII դարի Լեհ պատմիչ Բ. Զիմորովիչը հաղորդում է, որ Լեհական աշխարհազորում գոյություն ունեւ առանձին հայկական ազգային զորամաս⁵⁹: Կամենեց-Պոդոլսկը, Լվովը և մյուս քաղաքները թուրքական բանակների կողմից պաշարվելու ժամանակ հայերը կատարում էին հետախուզական առաջադրանքներ: Ննիշերիների համազգեստով նրանք թափանցում էին թուրքական բանակատեղիներ և կարևոր տեղեկություններ հավաքում թշնամու բանակի վերաբերյալ:

XVI—XVII դարերում տեղի ունեցած գրեթե բոլոր թուրք-Լեհական պատերազմներում Լեհահայերը մասնակցություն են ունեցել: Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1683 թ. սեպտեմբերի 12-ին տեղի ունեցած Վիեննայի ճակատամարտում, որն ավարտվեց թուրքերի պարտությամբ, Յան Սոբեսկու գլխավորած Լեհական բանակի շարքերում կռվում էին հինգ հազար հայեր⁶⁰:

Լեհահայ գաղթօջախների բնակչությունը Ռեչ Պոսպոլիտայի բանակին օժանդակում էր նաև նյութապես. կտակով կամ նվիրատվություններով Լեհահայերը ղգալի միջոցներ էին տրամադրում ռազմական ամրությունների կառուցման կամ վերանորոգման, թնդանոթներ, հրացաններ, հագուստ ու պարենամթերք ձեռք բերելու համար:

⁵⁸ Տե՛ս Փ. Ս. Шевченко, Армяне в украинском казацком войске в XVII—XVIII вв., см. сб. «Ист. связи и дружба украинского и армянского народов», Киев, 1965, էջ 93—100:

⁵⁹ Տե՛ս B. Zimorowicz, Նշված աշխատությունը, էջ 304:

⁶⁰ Տե՛ս Wielka encyklopedia powszechna, serya II, I. V—VII, Warszawa, 1908, էջ 400:

XVII դարի վերջին քառորդում և հատկապես Յան III Սոբեսկու կառավարման շրջանում (1674—1696) լեհական արքունիքում ծրագրեր էին մշակվում հայկական անկախ թագավորություն ստեղծելու մասին, լեհաստանի կառավարող շրջանների կարծիքով, այդ թագավորությունը պետք է գտնվեր Հռոմի եկեղեցու և լեհաստանի հովանավորության տակ և լիներ բավականաչափ ուժեղ, որպեսզի Պարսկաստանի հետ միասին կարողանար արևելքից շոշափելի հարվածներ հասցնել Օսմանյան կայսրությանը, Սոբեսկին դեռ մինչև լեհաստանի թագավոր ընտրվելը, 1669 թ. սկսում է բանակցություններ վարել Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի հետ հայկական անկախ պետություն ստեղծելու վերաբերյալ, Թագավոր ընտրվելուց հետո այդ հարցին նա կրկին անդրադառնում է 1683 թ. Թուրքերի դեմ Վիեննայի մոտ տարած հաղթանակից հետո, Թագավորի հանձնարարությամբ Սուլեյման Կոսաանդին դե Սիրին 1686 և 1688 թթ. մեկնում է Իրան և շահին հորդորում միանալու հակաթուրքական լիգային, 1696 թ. Սոբեսկին Հայաստան է ուղարկում իր քարտուղար Շիմոն Բեդրոսովիչին՝ հայկական թագավորություն ստեղծելու մասին նահապետ կաթողիկոսի հետ բանակցելու նպատակով, Սակայն նույն թվականի ապրիլի 17-ին Սոբեսկին մահանում է, իսկ դրանից երեք տարի հետո Կարլովիցում Ավստրիայի, լեհաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվում է հաշտություն, որի համաձայն Թուրքիան հրաժարվում է Ռեչ Պոսպոլիտայի տերիտորիաների (Պոդոլիե և Աջափնյա Ուկրաինա) նկատմամբ ունեցած իր հավակնություններից, Դրա հետևանքով Սոբեսկու «հայկական ծրագրերը» լեհական արքունիքի համար կորցնում է իր հետաքրքրությունը⁶¹:

Օսմանյան կայսրության դեմ մղած երկարատև պատերազմների, Ռուսաստանի դեմ կատարած ռազմական արշավանքների, ներքին ապստամբությունների և շլյախտական անկարգությունների հետևանքով XVII դարի կեսերից Ռեչ Պոսպոլիտան սկսեց տնտեսական, ապա և քաղաքական անկում ապրել, որը հետագայում էլ ավելի խորացավ և XVIII դարի 70—90-ական թվականներին հասցրեց լեհական պետության բաժանմանը Ավստրիայի, Պրուսիայի և Ռուսաստանի միջև:

Ռեչ Պոսպոլիտայի տնտեսական և քաղաքական անկումը զուգահեռաբար երկրի քրիստոնյա աղգային փոքրամասնությունների դեմ կաթոլիկ եկեղեցու սկսած կրոնական հալածանքի քաղաքականության հետ: XVI դարի 80—90-ական թվականներին, հաղթանակ տանելով ռեֆորմատորական շարժման դեմ, լեհաստանի կաթոլիկական ղեկավարներ, երկիր թափանցած ճիզվիտների դիտավորությամբ, անողոր պալքար էր ծավալել «հերձվածողությունը» վերացնելու համար: XVII դարի առաջին կեսին կատաղի գրոհներ ձեռնարկվեցին նաև հայ եկեղեցու դեմ: Այդ պալքարում կաթոլիկ եկեղեցին օգտագործեց բարձրաստիճան հայ հոգևորականությունը: 1626 թ. էջմիածնից փախած կաթողիկոս Մելքիսեդեկը, այլասերված և կաշառակեր մի անձնավորություն, ապաստան գտավ լվովում: Այնտեղ նա լեհահայության եպիսկոպոսի ընտրությունները վերածեց խայտառակ դրամաշորթության: Մեծ կաշառք ստանալով լվովահայ մեծահարուստ Թորոսովիչների ընտանիքից, նա տեղի հայ հասարակությունից փաղտնի եպիսկոպոս ձևնադրեց 23-ամյա Նիկոլ Թորոսովիչին և նրան նշանակեց լեհահայ թեմի առաջնորդ: Այդ գործարքը մեծ վայրույթ

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում:

առաջացրեց հայ բնակչության մեջ, Ոչ միայն կվովի, այլև մյուս բոլոր քաղաքների հայերը՝ Վճռականորեն հրաժարվեցին նիկոլին ճանաչել որպես թեմի օրինական առաջնորդ։ Զայրացած բնակչությունը գրավեց կվովի հայոց եկեղեցին և Թորոսովիչին թույլ չտվեց այնտեղ մտնել։ Իսկ քաղաքի հայոց գատարանը, էջմիածնի կաթողիկոսարանի նվիրակ խաչատուր Կեսարացի վարդապետի-գլխավորությամբ նիստ գումարեց, որպեսզի դատի նիկոլին։ Բայց խաչատուր վարդապետը տեսնելով, որ դրուժյունը գնալով սրվում է և սպառնում պառակտել ամբողջ գաղութը, փորձում է հաշտեցնել երկու կողմերին։ Կվովի հայ ավագները վճռականորեն մերժում են վարդապետի այդ միջամտությունը։ Նիկոլը իր հերթին սպառնում է դիմել արքունի դատարանին և հարկադրել իրեն հնազանդվելու։

Լեհահայերի զայրույթի պատճառը ոչ միայն եպիսկոպոսի անօրինական ու խարդախ ճանապարհով ձեռնադրվելն էր, այլև նիկոլի թեկնածության միանգամայն անընդունելի լինելը, որովհետև վերջինս իր բնավորության պատճառով և բարոյական կերպարով չէր տարբերվում արկածախնդիր և կաշառակեր կաթողիկոսից։

Պայքարի սուր պահին նիկոլին օգնության հասան ճիզվիտները և քաղաքային իշխանությունները, որոնք, օգտվելով հարմար առիթից, փորձեցին հարվածել հայ գաղութին, սահմանափակել նրա տնտեսական իրավունքները, վերացնել հայերի առևտրական ու արհեստագործական մրցակցությունը։

Հռոմի եկեղեցու ճիզվիտ գործակալները նիկոլին խոստացան օգնություն ցույց տալ միայն այն դեպքում, եթե վերջինս ընդունի կաթողիկոսություն։ Նիկոլի կողմից այդ պայմանը անմիջապես ընդունվելուց հետո ճիզվիտները և կվովի քաղաքային իշխանությունները ղինված ուժի միջոցով հայերին ստիպեցին թողնել եկեղեցին և այն հանձնեցին ապօրինի եպիսկոպոսին։

Կվովցի հայերն իրենց ներկայացուցչին ուղարկեցին էջմիածին, Մովսես կաթողիկոսի մոտ և խնդրեցին նրա օգնությունը։ Կաթողիկոսը նամակով դիմում է Վլադիսլավ թագավորին, լեհերի արքեպիսկոպոսին, Հռոմի պապին և խնդրում՝ չնեղել լեհահայերին ու եկեղեցին վերադարձնել նրանց։ Ստանալով կաթողիկոսի նամակը, Վլադիսլավ թագավորը հրամայում է եկեղեցին վերադարձնել հայերին, սակայն ճիզվիտները ամեն կերպ դիմադրում են, հայտարարելով, որ թագավորը աշխարհիկ իշխանավոր է, իսկ եկեղեցին պատկանում է Պապին, հետևաբար միայն Պապն է իրավասու տնօրինելու այդ հարցը։

Կաթողիկ եկեղեցու և ճիզվիտների կողմից քաջալերվելով, նիկոլ Թորոսովիչը հրաժարվում է հնազանդվել հայ ինքնավար մարմիններին և սկսում է անխնա վատնել եկեղեցու հարստությունները։

Ճիզվիտները եռանդագին գործունեություն էին ծավալել լեհահայերի եկեղեցական միությունը իրականացնելու նպատակով։ Հռոմի թեղադրանքով և օգնությամբ նրանք ձգտում էին կաթողիկական դավանանքը հայերի մեջ տարածել իրենց իսկ՝ հայերի միջոցով։ Այդ նպատակով ճիզվիտները կվովում հիմնեցին դպրոց, որը կրոնավորներ և պատանիներին կաթողիկական ոգով դաստիարակելու համար Վատիկանը 1664 թ. կվով ուղարկեց Հայաստանում երկար տարիներ գործած մոլի քարոզիչ Կղեմես Գալանոսին, բայց սա շուտով մահացավ։ Նրան փոխարինեց Ալոիս Մարիա Պիդուն՝ կաղմակերպչական ընդունակություններով օժտված խորամանկ մի կրոնավոր, որը տիրապետում էր

հայերենին և գիտեր հայոց պատմությունը, խտրություն չէինելով միջոցների միջև, Պիդոն, փաստորեն, ամբողջովին իր ձեռքը վերցրեց հայոց եկեղեցու կառավարման գործը և իր շուրջը համախմբելով գաղութի անկայուն տարրերին, կատաղի պայքար ծավալեց բոլոր նրանց դեմ, ովքեր դիմադրում էին հայերի մեջ կաթոլիկություն տարածելուն:

Նիկոլ Թորոսովիչի մահից հետո լվովի հայ եկեղեցու առաջնորդ ձևոնադրվեց Վարդան Հունանյանը, որը 1689 թ. հոկտեմբերի 10-ին պապական նվիրակ Գանդելմիի նախագահությամբ հրավիրեց լեհահայ եկեղեցու ժողով, որտեղ լեհաստանի և Արևմտյան Ուկրաինայի հայոց եկեղեցիներ պաշտոնապես և վերջնականապես հայտարարվեց էջմիածնի Մայր աթոռից անկախ և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցուն միացված:

Մոտ կես դար տևեց լեհահայերի պայքարը Հռոմի և լեհաստանի կաթոլիկական ռեակցիայի միացյալ ուժերի դեմ: Թեև պայքարը տեղի էր ունենում եկեղեցու և դավանանքի շուրջը, սակայն իր էությունով՝ աղգապահպանության համար մղվող պայքար էր: Այդ պայքարում լեհահայերը ստիպված էին լարել գաղթօջախի տնտեսական և հասարակական ուժերը, խոշոր զոհողություններ կատարել ամբողջ գաղութին հուզող հարցերը լուծելու համար: Բողոքելով քաղաքային իշխանությունների և կաթոլիկ եկեղեցու անօրինական գործողությունների դեմ, նրանք բազմիցս դիմեցին վանազան դատարանների, հույս ունենալով օրինական ճանապարհով վերականգնել իրենց աղգային իրավունքները: Հաճախ այդ անպտուղ դատական պրոցեսները տարիններ էին տևում, կլանելով վիթխարի դրամական միջոցներ: Լեհական քաղաքների ընդհանուր տնտեսական քայքայման և ոչ կաթոլիկ բնակչության նկատմամբ կիրառվող ազգային-կրոնական հալածանքների պատճառով շատ և շատ լեհահայեր ստեղծված մղձավանջից դուրս գալու ալլ ելք չէին տեսնում, քան լեհաստանից հեռանալը: Նրանք մեծ խմբերով տեղափոխվում էին Մոլդավիա, Վալախիա, Տրանսիլվանիա, Բուլղարիա, անցնում էին Զապորոժյան Ուկրաինա, բնակություն հաստատում ռուսական տիրապետության տակ գտնվող հողերում կամ վերահաստատվում Արիմում:

Դեռ մինչև 1635 թ. Սիմեոն Լեհացին ստիպված էր ցավով արձանագրել այն փաստը, որ Ցազլովեցում, Լուցկում և Ռեչ Պոսպոլիտայի մյուս քաղաքներում մնացել են սակավաթիվ հայեր: Լուցկում, որտեղ անցյալում բնակվում էին մի քանի հարյուր տուն հայեր, այդ ժամանակ մնացել էր ընդամենը երկու տուն: Կամենեց-Պոդոլսկում 1614 թ. ապրում էր մոտ 1200 հայ ընտանիք⁶²: Եկեղեցական հալածանքների, տնտեսական քայքայման և թուրք-թաթարական հաճախակի ասպատակությունների պատճառով 1820 թ. այնտեղ մնացել էր 70 ընտանիք⁶³: Լվով քաղաքում, որը իր հիմնադրման օրից հանդիսանում էր «լեհահայոց մայրաքաղաքը», 1600 թ. կար ափելի քան 1000 հայ ընտանիք, իսկ 1784 թ. այնտեղ մնացել էին միայն 212 հայեր⁶⁴: 1664 թ. այլևս ոչ մի հայ չէր մնացել Գալիչ և Վադիմիր քաղաքներում⁶⁵:

Լեհահայ գաղութի նոսրացած բնակչությունը սկսեց աստիճանաբար ձուլ-

⁶² Տե՛ս Dr. Antoni J., Nowe opowiadanie historyczne, էջ 165—166:

⁶³ Տե՛ս Մ. Բծելյան, Ժանապարհորդություն և լեհաստան, Վենետիկ, 1830:

⁶⁴ Տե՛ս Ուկր. ՍՍՀ Լվովի ԿՊՊԱ, ֆ. 52, ց. 3, պահպ. միավոր 516, 128 (1596—1600), էջ 119, 605:

⁶⁵ Տե՛ս T. Gromnicki, նշված աշխատությունը, էջ 71—72:

վել լեհերի հետ Ուժասպառ եղած երբեմնի մեծահարուստ հայերը այժմ ձեռնում էին խառը ամուսնությունների միջոցով ընտանեկան կապեր հաստատել լեհերի հետ։ Էջմիածնի Մայր աթոռի վերահսկողությունից լեհահայ եկեղեցու դուրս մնալու հետևանքով թուլացան առանց այն էլ ոչ զորեղ հոգևոր և մշակութային կապերը հայրենիքի հետ։ XVIII դարի վերջին, Ռեչ Պոսպոլիտայի անկումից և լեհաստանի բաժանումից հետո, ավատրիական իշխանությունները Գալիցիայում վերացրին լեհական, հայկական և մյուս բոլոր օրենքներն ու դատարանները, ինչպես նաև հայկական ինքնավարությունը։ Եկեղեցու միացումից հետո այդ հանդիսացավ երկրորդ ծանր հարվածը, որը ոչ միայն վերջ տվեց լեհահայ գաղութի ազգային ինքնուրույնությանը, այլև վերջնականապես կանխորոշեց այդ երբեմնի խոշոր և հարուստ գաղթօջախի պատմության թատերաբեմից անհետանալու հանգամանքը։ Ժիշտ է, դեռ XIX դարում և XX դարի սկզբին էլ Արևմտյան Ուկրաինայի և լեհաստանի քաղաքներում պահպանվել էին գաղութի բնակչության վերջին սերունդները, սակայն նրանք էթնիկական տեսակետից արդեն լիովին տարրալուծվել էին լեհ ազգի մեջ։

Ապրելով օտար միջավայրում, հայրենիքից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու, լեհահայերը երկար դարեր պահպանեցին և յուրահատուկ պայմաններում շարունակեցին դարպացնել ազգային մշակույթը։

Լվովում և Կամենեց-Պոդոլսկում լայնորեն զարգանում էր մատենագրությունը, պատմադրությունը, թարգմանչական գործը։ Ցավոք, լեհահայոց պատմության վաղ շրջանի (XI—XV դարեր) գրավոր հուշարձաններից շատ քիչ բան է մեզ հասել, սակայն XVI—XVIII դարերում ստեղծված գործերից շատերը հասել են մեզ։ Այս շրջանի մատենագրությունը ներկայանում է այնպիսի կարկառուն դեմքերով, ինչպիսիք են Սիմեոն Լեհացին, Հովհաննես Կամենեցացին, Ստեփանոս Ռոշքան, Ստեփանոս Լեհացին, Հովհաննես Ավագերեցը և ուրիշները։

Լեհահայ գաղութում ապրել և ստեղծագործել են նաև բանաստեղծներ ու առակագիրներ։ Դրանցից են Մինաս Թոխաթեցին, Հակոբ Թոխաթեցին, Պարսամ Տրապիզոնցին և ուրիշներ։

Լեհահայերի մշակութային կյանքի կտրկետը օջախներից էին դպրոցները, գրադարանները, հիվանդանոցները և այլ հաստատություններ։ Լվովում, Կամենեց-Պոդոլսկում և մի շարք այլ քաղաքներում գոյություն ունեցած դպրոցներում դասավանդվում էին քերականություն, առողանություն, թվաբանություն, հոստորական և թարգմանչական արվեստ։ Պիղուն հաղորդում է, որ 1668 թ. Լվովի հայ կաթոլիկական դպրոցում բեմադրվել են ողբերգություններ, որոնցից մեկը սբ. Հովսեփսիմիի նահատակության լմասին։

XVI—XVII դարերում Լվովում գոյություն է ունեցել նաև հայկական ազգային հիվանդանոց, որը պահվել է տեղի հայ համայնքի մեջ կատարված հանգանակությունների, նվիրատվությունների և կտակված գումարների հաշվին։

Ուշագրավ է, որ Լվովում 1616 թ. Հովհաննես Քարմատանեցը հիմնում է հայկական տպարան, թեպետ և այն ունենում է շատ կարճատև կյանք։

Լվովում և մյուս հայաշատ քաղաքներում կային նշանակալի թվով հայեր, որոնք ունեին անձնական գրադարաններ։ Խոշոր գրադարան գոյություն ունեին

Լվովի հայոց եկեղեցում, ուր պահվում էին հայերեն, լեհերեն, ղփչաղերեն և այլ լեզուներով բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ:

Հայկական դարդաքանդակ գերան (Լվով, XVII դ.)

Արևմտյան Ուկրաինայի և Լեհաստանի հայկական պաղտիթներում նկատու-
լի զարգացում ապրեցին արվեստի մի շարք ճյուղեր և հատկապես ճարտարա-
պեսությունը, նկարչությունը, գեղարվեստական ոսկերչությունն ու ասեղնա-
պործությունը: Այս բնագավառից պահպանվել են հատուկ նմուշներ, որոնք
իրենցից ներկայացնում են առավելագույն ճարտարապետական կառուցվածք-
ներ և մասամբ էլ կերպարվեստի ստեղծագործություններ: Ոսկերչության,
ասեղնապործության և կիրառական արվեստի այլ ճյուղերի մասին կարելի է
պատկերացում կազմել միայն մատենագրական աղբյուրների հիման վրա և
լեհական թանգարաններում պահվող որոշ իրերից, որոնք դեռևս մասնագի-
տական ուսումնասիրության չեն ենթարկվել:

Ճարտարապետական կառուցվածքների մեջ հիմնականը եկեղեցիներն են,
որոնք կառուցվել են գրեթե բոլոր այն քաղաքներում, որտեղ ապրում էր հայ
բնակչություն: Հատկապես մեծ արժեք է ներկայացնում Լվովի հայկական
տաճարը, որը կառուցվել է 1363 թ.: Թեև հետագայում նրա զանգակատունը
և օժանդակ շենքերը մի քանի անգամ վերակառուցվել են, բայց այսօր էլ
ճարտարապետական ոճով նա ներկայացնում է միջնադարյան Հայաստանի
ճարտարապետության ոգուն և սկզբունքներին լիովին համապատասխան մի
հետաքրքիր կոթող: Եկեղեցու բակում գտնվող մի քանի տապանաքարերն ու
խաչքարերը վկայում են, որ հայկական ազգային ճարտարապետության այդ
բնորոշ ձևը իր զարգացումն է ապրել նաև լեհահայոց գաղթօջախներում:

Լեհահայ նկարիչների արվեստի մասին պատկերացում են տալիս ոչ
միայն եկեղեցիների որմնանկարները և ձեռագիր մատյանների մանրանկար-
ները, այլև առանձին նկարիչների կտավներ: XVI դարի վերջին և XVII դարի
առաջին կեսին իրենց ստեղծագործություններով հայտնի էին հայազգի
նկարիչներ Պավել Բոգուշը և նրա որդիները՝ Սիմեոնը և Յանը: Աշխարհիկ
թեմաներով կատարված իրենց գործերով նրանք նշանակալի ավանդ են մուծել
լեհական կերպարվեստի զարգացման ասպարեզում: Մեծ հետաքրքրություն է
ներկայացնում հատկապես Սիմեոն Բոգուշի խոշոր կտավներից մեկը՝ «Կեղծ
Դմիտրիի և Մարինա Մնիշեկի թագադրությունը Մոսկվայում», որը բացի իր
գեղարվեստական արժեքից, ուշագրավ է նաև այն տեսակետից, որ ստույգ

պատկերացում է տալիս Կեղծ Դմիտրիին շրջապատող մի շարք ռուս և լեհ պատմական անձնավորությունների մասին:

Լեհահայ դադլիաներում և ամբողջ Լեհաստանում մեծ հռչակ էին վայելում հայ ոսկերիչները, առեղնադորժողները և կաշվե իրերի վարպետները: Նրանց պատրաստած պերճանքի առարկաները, ոսկեթելով և թանկարժեք քարերով դարձանախշած հագուստները, զենքերը, ձիասարքերը իրենց գեղեցկությամբ ու նրբին ճաշակով լայն ընդունելություն էին գտնում Լեհաստանում և նրա սահմաններից դուրս:

3. ԲՈՒՆԴԱՐԻԱՅԻ ԿԱՂԹՕՋԱՆՆԵՐԸ

Սկսած V դարի երկրորդ կեսից, հայ ժողովրդի մեծ ու փոքր հատվածներ ստիպված բռնում են արտագաղթի ճամփան: Արատագաղթը զանգվածային բնույթ է ստանում VIII—X դարերում: Կազմակերպելով հայերի պարբերական բռնագաղթեցում, բյուզանդական կայսրերը ձգտում էին թուլացնել Հայաստանի զիմադրական կարողությունն և, մյուս կողմից, ռազմունակ զաղթականներով ամրապնդել կայսրության հյուսիսային սահմանները՝ Բալկանյան թերակղզում: Հատկապես մեծ չափերի է հասնում հայ աղանդավորների, մասնավորապես պավլիկյանների բռնագաղթը: Բնակություն հաստատելով Բալկաններում, հայերը հիմնադրում են ազգային համայնքներ և զաղթօջախներ, որոնք, ըստ բնակչության դավանանքի, կարելի է բաժանել երեք մասի՝ հայլուսավորչական, պավլիկյան և քաղկեդոնական դադլիաներ: Ընդ որում, վերջին երկու տիպի համայնքների բնակչությունը ժամանակի ընթացքում անհետացավ՝ ձուլվելով տեղական ժողովուրդների հետ: Առավել կենսունակ գտնվեցին հայլուսավորչական զաղթօջախները, որոնց բնակչությունը, համալսմբված լինելով Ֆրիդպոլսի (Պլովդիվ) առաջնորդության շուրջը, իր գոյությունը պահպանեց երկար ժամանակ և սերտ հարաբերություններ հաստատեց բուլղարների հետ:

Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Հայաստանի, իսկ այնուհետև Բուլղարիայի նվաճումը թուրքերի կողմից հայբուլղարական հարաբերությունների և բուլղարահայ զաղթօջախների պատմության մեջ նոր փուլի սկիզբ դրեց: Ասպատակելով ու գրավելով բազմաթիվ երկրներ, թուրքական զավթիչները սկսեցին վարել սոցիալական, քաղաքական ու ազգային ճնշման մի քաղաքականություն, ըստ որի բոլոր քրիստոնյաները, անկախ ազգության ու դավանանքի, ենթարկվում էին դաժան ճնշումների: Սակայն, ի տարբերություն Հայաստանի, որը դարձավ թուրքական սուլթանների և իրանական շահերի միջև մղվող երկարատև ու ավերիչ պատերազմների թատերաբեմ, Բուլղարիան գտնվում էր համեմատաբար խաղաղ պայմաններում: Ահա թե ինչու հայկական զանգվածները, թողնելով հայրենի երկիրը և դիմելով տարագրության, բնակություն էին հաստատում նաև բուլղարական հողում:

Հայ և օտար աղբյուրները վկայում են, որ XIV—XVIII դարերում Հայաստանից ու Կիլիկիայից, ինչպես նաև Ղրիմի, Լեհաստանի, Ռումինիայի ու մի շարք այլ երկրների հայկական գաղթավայրերից տեղի է ունեցել բնակչության նկատելի ու պարբերական հոսք դեպի Բուլղարիա: Այսպես օրինակ, Կիլիկյան հայկական թագավորության անկումից հետո, XV դարի առաջին տասնամյակ-